

פרשת ויגש – ויוסף היה במצרים

לע"נ אמי ז"ל לציון סיום שנה לפטירתה בה' בטבת
- יעקב גרינגליק

בנוסף לשאלות אלו, ניתן להעלות סימני שאלה מוסריים על המדיניות שנקט יוסף. האם מדיניות זו תואמת את דרכה של התורה במישור המוסרי? האם יש למנהיג לנצל אסונות טבע כדי להפוך עם שלם לעבדים? הרי אנו מצווים להידמות לקדוש ברוך הוא, הפותח את ידיו להשביע לכל חי רצון. אם מצד שני, התורה באה לספר לנו בגנותו של יוסף ולתאר את כשלונו המוסרי במישור זה, נצטרך להבין כיצד בא כישלון זה לידי ביטוי.

מסתבר, שאכן פרשייה זו אינה קשורה לסיפור יוסף ואחיו, שהוא הסיפור המרכזי בסוף ספר בראשית. פרשייה זו היא אחד ממוקדי הסיפור המשני המופיע בשולי הפרשות האחרונות של ספר בראשית, סיפור יוסף במצרים – שגם לו משמעות לדורות.

סיפור זה אינו מופיע במפורש, אלא מבצבץ בין השורות מתוך רמזים ופרטים רבים שאינם מובנים במבט ראשון. צירוף של פרטים אלו יועיל לנו על מנת לפתוח לנו צוהר, כדי לשרטט את סיפורו של יוסף במצרים.

ב. כי מבית הסורים יצא למלך

קשה להעריך את משמעות פרשייה זו, ללא ההקשר שבה היא נאמרה: היחס בין יוסף לבין חצר המלוכה. את העיון בכך, נפתח בקטע בו ממונה יוסף למשנה לפרעה. לאחר שפתר את חלומות פרעה, הציע יוסף: "ועתה ירא פרעה איש נבון וחכם וישיתוהו על ארץ מצרים" (שם מ"א, ל"ג)

על כך כתב הרמב"ן:

"ואמר יוסף כל זה בעבור שיבחרו אותו, כי החכם עיניו בראשו" (רמב"ן שם)
הרמב"ן פירש פסוק זה על פי שיטתו, לפיה יוסף פעל בעקביות על מנת לקדם את הגשמת חלומותיו. בהתאם לדבריו שכתב:

"הכל עשה יפה בעתו לקיים החלומות כי ידע שיתקיימו באמת" (רמב"ן בראשית מ"ב, ט)¹

אולם, נראה שהטענה המסתברת יותר היא שיוסף מעולם לא העלה על דעתו שפרעה יבחר בו. יוסף מעולם לא הציג את עצמו כנבון או כחכם. לאחר שפרעה אמר "ואני שמעתי עליך לאמר תשמע חלום לפתור אותי" (בראשית מ"א, ט"ו), יוסף הכחיש וייחס הכל לא-להים:

א. ולחם אין בכל הארץ

החלק האחרון של ספר בראשית עוסק בסיפור יוסף ואחיו. סיפור זה, מלבד היותו דרמה אנושית מרתקת, גם השפיע עמוקות על הדרך בה משפחת יעקב התפתחה לכנסת ישראל. בכך, מהווה חלק זה אבן פינה בחיי העם הנבחר, בוודאי כאשר אנו מתבססים על הכלל של "מעשה אבות סימן לבנים".

לפי חכמינו זכרונם לברכה, הדי סיפור זה מגיעים עד ימות המשיח, כמבואר בסוכה (נב). העלילה, על כלליה ופרטיה, משרטטת קווים רבים המופיעים בדברי ימי ישראל, כך שאין להתפלא שפרטי הסיפור אכן הונצחו בכתבי הקודש.

במילים אחרות, בבואנו לעסוק בפרשיות אלו, אל לנו להתעלם מההיבט הנצחי העומד ברקע הסיפור המקראי.

אך לאור זאת, עיסוק התורה בפרטי המדיניות הכלכלית של יוסף כלפי מצרים נראה תמוה. בפשטות, פרשייה זו אינה קשורה באופן ישיר לסיפור יוסף ואחיו.

נכון הדבר, שיש בה ביטוי ליחס המועדף שיוסף מעניק לאביו ואחיו בשנות הרעב. בתחילת הפרשה כתוב:

"ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו ואת כל בית אביו לחם לפי הטף. ולחם אין בכל הארץ כי כבד הרעב מאד ותלה ארץ מצרים וארץ כנען מפני הרעב" (בראשית מ"ז, י"ב-י"ג)

ובסוף הפרשה נאמר:

"ואת העם העביר אותו לערים מקצה גבול מצרים ועד קצהו... וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גושן ויאחזו בה ויפרו וירבו מאוד"

(שם, כ"א-כ"ז)

לדעת חז"ל, יוסף נהג כך כדי שאחיו לא ירגישו כגולים. למרות זאת, קשה לראות בנקודות אלו הצדקה לריבוי פרטי המשא והמתן בין יוסף למצרים המופיעים במקרא.

במבט ראשוני נדמה, שפרשייה זו אינה ממשיכה את מה שקדם לה ואף אינה נדרשת למה שבא אחריה. היא מהווה מעין אי בודד בסיפור יוסף ואחיו, אי שאנו בדרך כלל מדלגים עליו במהירות, כדי שנוכל לעסוק בעיקרי הסיפור.

כך, ניצבת בפנינו השאלה: מה באה פרשה זו ללמדנו? מה עלינו ללמוד מההתנהגות של יוסף כלפי המצרים?

1 ראה מה שהערנו על שיטת הרמב"ן בשיעור לפרשת תולדות.

מרכבת המשנה ושם אותו על כל ארץ מצרים. לבסוף, נשבע פרעה בשמו המלכותי:

"אני פרעה ובלעדיך לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל ארץ מצרים" (שם, מ"ד)
מדוע פרעה נזקק לשבועה זו, נוסף לכל הפעולות האחרות המפגינות את הענקת הסמכות ליוסף? נראה, שיש כאן ביטוי לכך שהחלטה למנות את יוסף למשנה למלך מצרים לא הייתה מקובלת כל כך. כך מפרש המדרש את הנאמר בתהלים אודות יוסף:

"לאסור שריו בנפשו - כיון שביקש פרעה להמליך את יוסף אמרו כל סנקליטין שלו יש עבד מלך, כיון שמלך יוסף נטלום וחבשום והמתין עד שבאו אחיו להודיע שהוא בן גנוסים, ואחר כך גררן בחבלים" (מדרש תהלים מזמור ק"ה)

יש להדגיש, שהחלטתו ה"ליברלית" של פרעה, למנות נער עברי למשנה למלך מצרים, הייתה כרוכה בשינוי זהותו של יוסף לזהות מצרית. שמו של יוסף הוחלף (צפנת פענח) וניתנה לו אשה בת מעמד גבוה באצולה המצרית (אסנת בת פוטי-פרע כהן און). עברו העברי הוסתר מההמון, דבר שניתן להסיק מכך שאחי יוסף לא ידעו שהוא עברי, עובדה שהגיונית רק בהנחה ואף אחד לא ידע זאת².

פעילותו בזהות החדשה גרמה לו לשכוח לא רק את צרותיו, אלא גם את בית אביו, כפי שבא לידי ביטוי בשמו של הבן הראשון:

"ויקרא יוסף את שם הבכור מנשה כי נשני א- להים את כל עמלי ואת כל בית אבי"

(בראשית מ"א, נ"א)
אולם, על אף הצלחתו ומעמדו הרם, על משכבו בלילות הוא עדיין מגדיר את מצרים "ארץ עניי", דבר שבא לידי ביטוי בשמו של בנו השני:

"ואת שם השני קרא אפרים כי הפרני א-להים בארץ עניי" (שם נ"ב)

שבע שנות השבע מגיעות לקיצן, ובמשך שנות הרעב שבאו בעקבותיהן מעמדו של יוסף רק מתעצם. כעת, כל מצרים היו תלויים בו:

"ויאמר פרעה לכל מצרים לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו" (שם נ"ה)

יוסף שלט בביטחון גובר על כל ארץ מצרים. דבר זה היה נכון עד שאחיו מופיעים בפניו. האחים לא הכירו את יוסף, אשר הופיע בפניהם כצפנת פענח, השליט על כל ארץ מצרים. אך ברגע זה, התחילו סדקים בסיפור הכיסוי של יוסף. בהתחלה יוסף מצליח לשמור על סודו, אבל בסופו של דבר יוסף אינו יכול להתאפק. הקול נשמע במצרים וסודו של יוסף מתגלה.

ג. ישבו נא עבדיך בארץ גושן

"ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי א-להים יענה את שלום פרעה" (בראשית מ"א, ט"ז)
פרעה, במהלך מפתיע, בוחר ביוסף בכל זאת. אמנם, הבחירה ביוסף היא רק משום שהוא מייחס את רוח א-להים אשר ביוסף להיותו נבון וחכם:

"ויאמר פרעה אל עבדיו הנמצא כזה איש אשר רוח א-להים בו ויאמר פרעה אל יוסף אחרי הודיע א-להים אותך את כל זאת אין נבון וחכם כמוך אתה תהיה על ביתי ועל פיד ישק כל עמי רק הכסא אגדל ממך" (שם ל"ח-מ)
כאמור, הבחירה בנער לתפקיד "איש נבון חכם", נוכח כל חכמי מצרים, הייתה צעד מפתיע ביותר. מלבד ההפתעה שבבחירה, מדובר במהלך נועז. יוסף היה עבד שרק כעת הריצו אותו מהבור. זאת, כאשר מדובר בנער מן העבריים, אותם מתעבים המצרים עד כדי כך שלא יכולים לאכול לחם עמם (בראשית מ"ג, ל"ב). באווירה גזענית זו, יוסף העבד העברי הואשם בניסיון אונס מצרית, אשת שר חשוב, ונשלח ללא משפט לבית הסוהר.

אם כן, בחירת יוסף לשליט על מצרים הייתה מהלך מפתיע, נועז ונוגד את הנורמות הקיימות. לכן, לעניות דעתי קשה מאוד לקבל את פירושו של הרמב"ן, שיוסף פעל כדי להיבחר למשנה למלך.

יותר מסתבר לומר, שכל רצונו של יוסף היה לצאת מן הבור, כפי שביקש משר המשקים:

"כי אם זכרתני אתך כאשר ייטב לך ועשית נא עמדי חסד והזכרתני אל פרעה והוצאתני מן הבית הזה. כי גנוב גנבתי מארץ העברים וגם פה לא עשיתי מאומה כי שמו אותי בבור"

(שם מ', י"ד-ט"ו)
יוסף לא יזם את בחירתו למשנה למלך. בחירה זו הייתה מנפלאות ההשגחה.

כיצד התקבלה בחירתו של יוסף? מה חשבו הנבונים והחכמים של מצרים, היושבים ראשונה במלכות, אודות החלטה למנות עבד עברי אסיר לשליט על ארץ מצרים!?

לכל מי שיש קצת היכרות בטבע אנוש, התשובה אמורה להיות ברורה.

למעשה, גם בתורה אפשר למצוא הד לתגובת עבדי פרעה. אחרי שיוסף פענח את החלומות כתוב:

"וייטב הדבר בעיני פרעה ובעיני כל עבדיו" (שם מ"א, ל"ז)

אולם, אין פסוק מקביל בנוגע להחלטת פרעה למנות את יוסף. מינויו של יוסף הוא החלטה חד צדדית של פרעה, ואין שום זכר להסכמת עבדיו או לכל הפחות לקורת רוח מהמהלך. מנקודה זו ואילך, עבדי פרעה נעלמים.

מכוח סמכותו המלכותית, פרעה מכריז:

"ראה נתתי אותך על כל ארץ מצרים" (שם מ"א)
בהתאם לכך הוא מסיר את טבעתו ונותן אותה ליוסף, מלביש את יוסף בגדים מלכותיים, מרכיב אותו על

2 אגב, אולי הצורך להסתיר את זהותו יכולה להקל על קושייתו המפורסמת של הרמב"ן, מדוע יוסף לא שלח הודעה לאביו לבשר לו שעודנו חי.

ניתן גם לטעון שיוסף חשש למבוכה שתיגרם לו באופן אישי, אם משפחתו, שתהיה בחצר המלוכה, לא תצליח להסתגל לאורח החיים המצרי. ניסינו לתאר כאן, בקצרה, את מורכבות מעמדו של יוסף במצרים. מצד אחד, יוסף היה אחד האנשים החזקים והאהודים במצרים. אבל, מצד שני, רק "צפנת פענח" הנסיך המצרי היה חזק ואהוד. אך ליוסף העברי, לא היה כוח כלל. כעת נראה, כיצד כל זה השפיע על תכניתו הכלכלית של יוסף.

ד. ברכה לראש משביר

כאמור, תכניתו של יוסף מטרידה אותנו, מפני שאין היא משקפת את הערכים המוסריים של חסד וחמלה, שהיינו מצפים מנצר לבית אברהם. לפי פשוטו של מקרא, פרעה נתן ליוסף חופש פעולה לכלכל את מצרים בדרך בה בחר. מה ראה יוסף לנצל את חרפת הרעב אליה הגיעו המצריים, כדי להפוך עם שלם לעבדים? מדוע מצרים הגיבו באהדה כל כך גדולה ליוסף אשר ניצל את המשבר כדי לשעבדם עד שהכריזו: "החייטנו" (שם, כ"ה)? שאלות אלו הטרידו גם את בעלי המדרש:

"כתיב 'מונע בר יקבוהו לאום וברכה לראש משביר - 'מונע בר יקבוהו לאום' זה פרעה 'וברכה לראש משביר' זה יוסף. 'יקבוהו לאום' זה פרעה שגנז התבואה בשני רעבון והיו הבריות מקללין אותו. אבל יוסף זן את העולם בשני רעבון כרועה הזה שמנהיג את צאנו עליו" (בראשית רבה צ"א, ה')

דברי המדרש ממתקים את השיפוט לגבי מדיניותו של יוסף, על ידי השוואת מדיניות זו למעשי פרעה. אבל קשה להכניס את דברי המדרש לפשוטם של המקראות המציירות את פרעה כדמות פסיבית שאינה מעורבת בפעילות של יוסף בשנות הרעב כלל. קשה למצוא רמז במקרא לכך שפרעה גנז את התבואה. כמו כן, קשה לקבל שמנהיג, אפילו אכזרי, ירצה לגנוז את כל התבואה ולראות את נתיניו מתים מרעב ללא שום תועלת. מה ראו חז"ל להטיל דופי בפרעה בעניין זה? זאת ועוד, לא ברור כיצד הסבר זה מועיל לנו. אפילו אם נוכיח שרגישות יוסף הייתה עדיפה על זו של פרעה, האם כל מה שאנו מצפים מבני ישראל הוא להיות פחות אכזריים מערלי הלב שאינם מזרע אברהם?

נראה, שדברי המדרשים אכן מיוסדים על אדני המקרא ופותרים לנו צוהר להסבר מדיניותו של יוסף. מקרא מלא דיבר הכתוב:

"ותחלינה שבע שני הרעב לבוא כאשר אמר יוסף ויהי רעב בכל הארצות ובכל ארץ מצרים היה לחם ותרעב כל ארץ מצרים ויצעק העם אל פרעה ללחם ויאמר פרעה לכל מצרים לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו" (שם מ"א, נ"ד-נ"ה)

גם לאחר הגילוי, פרעה מופיע שוב כבעל תפיסה פתוחה ומזמין את כל בית יוסף לבוא למצרים. בבואם למצרים, יוסף אינו נותן לכולם להיכנס לעיר הבירה ודואג לפגוש אותם בארץ גושן. שם, הוא מושיב את משפחתו ומביא לפרעה רק את אביו ומקצת מאחיו. אבל לפני כן, יוסף מספר לאחים מה הוא עומד להגיד לפרעה ומה עליהם לומר:

"ויאמר יוסף אל אחיו ואל בית אביו אעלה ואגידה לפרעה ואומרם אליו אחי ובית אבי אשר בארץ כנען באו אלי. והאנשים רועי צאן כי אנשי מקנה היו וצאנם ובקדם וכל אשר להם הביאו. והיה כי יקרא לכם פרעה ואמר מה מעשיכם. ואמרתם אנשי מקנה היו עבדיך מנעורינו ועד עתה גם אנחנו גם אבותינו" (שם מ"ו, ל"א-ל"ד)

מדוע יוסף הכין את אחיו למפגש עם פרעה, עד שכתב להם את נאומם? ומדוע התורה מספרת על כך? התורה מעידה שיוסף טורח והשקיע בזה כל כך: "בעבור תשבו בארץ גושן כי תועבת מצרים כל רועה צאן" (שם ל"ד) זאת, בעקבות הזמנת פרעה את יעקב וביתו לבוא לעיר הבירה:

"וקחו את אביכם ואת בתיכם ובואו אלי" (שם מ"ה, י"ח)³ מכאן נראה, שהיה בדעתו של פרעה להפוך את כל בית יוסף למצריים לכל דבר. אפילו אחרי שהסכים פרעה להושיב את בית יעקב בארץ גושן, הציע פרעה למנות את הראויים לכך לשרים במלכותו: "ואם ידעת ויש בם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה על אשר לי" (שם מ"ז, ו') יש לשים לב, שיוסף טען בפני אחיו שיגיד לפרעה: "אחי ובית אבי אשר בארץ כנען באו אלי", אך בפועל הוא אמר:

"אבי ואחי וצאנם ובקדם וכל אשר להם באו מארץ כנען והנם בארץ גושן" (שם מ"ז, א') יתכן, שיוסף לא העז לומר שמשפחתו באו אליו, בניגוד להזמנתו המפורשת של פרעה לבוא אליו. על כל פנים, לאחר שהאחים ענו לפרעה כפי שהכין אותם יוסף, אמר פרעה ליוסף: "אביך ואחיך באו אליך" (שם ה')

רק אז הסכים שיעקב וביתו ישבו בארץ גושן: "ארץ מצרים לפניך הוא במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך ישבו בארץ גושן" (שם ו') אם כן, יוסף התאמץ לסכל את תכניתו של פרעה ודאג שבית אביו יישארו בארץ גושן, הרחק מאור הזרקורים של חצר המלוכה. מסתבר, שיוסף דאג להמשך התפתחותם של בני ישראל וחשש לעתידם אם יצטרכו גם הם להחביא את מוצאם ולהתנהג כמצריים בחצרו של פרעה.

3 אם כן, אין לפרש שהמשך הפסוק: "ואתנה לכם את טוב ארץ מצרים" מכוון כלפי ארץ גושן, כפי שפירש רש"י.

לצבור עוד כוח כאשר הוא הוכיח את נאמנותו לפרעה וגם רוכש את אהדת ההמון בשל רגישותו.

*

בשיעור זה נסינו לצייר תסריט היכול לתאר את הרקע ולהסביר את המניעים לתכנית הכלכלית של יוסף. אך בסופו של דבר, יוסף התפשר עם המורשת שקיבל מאברהם וניצל את הסבל של המצריים כדי להפוך אותם לעבדי פרעה. בשבוע הבא, נשוב לבחון סוגיה זו, מתוך האירועים שאירעו בהמשך.

פרעה ידע ששנות הרעב החלו. מדוע חיכה פרעה שתירעב כל ארץ מצרים, עד שהעם בא לפניו לצעוק ללחם? מכאן הבינו חז"ל שבתחילת שנות הרעב פרעה אכן מנע את הבר מהעם.

על מנת להבין את ההתנהגות של פרעה, יש לבחון גם את תגובתו לצעקת עמו:

"ויאמר פרעה לכל מצרים לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו" (שם נ"ה)

האם כך יש למנהיג להתייחס לעם שאסון טבע פקד אותם והם רעבים ללחם? מדוע לא ניסה לנחם אותם ולהסביר שמצרים אכן מוכנה לכל הרעות העומדות לבוא? מדוע ניתק את עצמו לגמרי מטיפול במשבר ושלח את כולם ליוסף? מדוע נתן ליוסף יד חופשית "אשר יאמר לכם תעשו" ולא דאג שיוסף באמת יכלכל את העם?

חז"ל הבינו שהתנהגותו של פרעה לא נבעה מאזלת יד של מנהיגות, כי אם מתוך תכנון ומחשבה קרה. פרעה ודאי לא רצה שנתנינו ימותו ברעב, אך הוא שאף לנצל את שנות הרעב ואת אוצרות התבואה אשר ברשותו כדי לחזק את שלטונו על העם. לכן, בתחילת הרעב הוא אכן גנז את התבואה וחיכה עד שבני עמו יבואו לפניו על ברכיהם. הוא דאג לא להביע שום חמלה כלפי סבל העם או השתתפות בצערם, כדי לקדם את תכניתו להשתמש בשנות הרעב כמנוף לשעבד את העם. בלי לתת שום תמיכה, הוא שלח את העם ליוסף שהיה אמור להיות מי שיוציא את התוכנית לפועל.

לפי פרשנות זו, יוסף מוצא את עצמו בתוך מלכודת. האם ימשיך להרעיב את העם עד שייכנעו? כיצד יעמוד מנגד כאשר אלפים ימותו ברעב עד שייוותרו על החופש?! מאידך, שמא עליו לפעול בניגוד לצרכי המלכות, ולבגוד באימון שפרעה נתן בו כאשר הוא הכריז "רק הכסא אגדל ממך" (שם מ). האם עליו לפעול בדרך התואמת את מעמדו הציבורי, כנתין הנאמן לפרעה אשר גידל אותו והעניק לו את סמכותו, או שמא עליו להקשיב לקולו המוסרי של אברהם הלוחש באוזניו על משכבו בלילות?

יוסף בוחר לקדם את צרכי השלטון, אך בדרך אנושית יותר. מעין "תן לי את הנפש והרכוש קח לך". אין הוא מוכן לגרום למצריים סבל ומיד פותח בפניהם את אוצרות התבואה. כמו כן, אין הוא מונע אוכל מהאנשים הזקוקים לו, גם לאחר שתם הכסף והבקר. בסופו של דבר, יוסף קונה גם את המצריים בעצמם, אך לא כעבדים ממש אלא הופך אותם למעין אריסים בתנאים נוחים⁴.

אכן מצאנו שהמצריים הבחינו שיש משהו יוצא דופן בהתנהגותו של יוסף והכריזו "החייטנו" (שם, כ"ה). לפי המדרש, העם המצרי אף ברך את יוסף "וברכה לראש משביר".

בשלב זה, נדמה שיוסף יוצא מתוך המלכודת ללא שריטה. לא זו בלבד שמעמדו לא נפגע, הוא אף הצליח

* *
 * כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יאיר קאהן תשע"ו *
 * עורך: אורי יעקב בין *
 * *
 * בית המדרש הווירטואלי *
 * מיסודו של *
 * The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
 * האתר בעברית: www.vbm.etzion.org.il *
 * האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
 * משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
 * דוא"ל: office@etzion.org.il *
 * *